

І. Л. Гошуляк (Київ)

Про причини поразки Центральної Ради

Невблаганний плів часу все далі відносить від нас як прекрасні так і трагічні події минулого. Останніх, на жаль, було значно більше в багатовіковій історії України. Однією з них, безперечно, стала поразка Центральної Ради і ліквідація створеної нею Української Народної Республіки. Трапилось це 76 років тому, 29 квітня 1918 р. Заручившись підтримкою німців, право-консервативні кола в той день здійснили державний переворот, обравши на з'їзді хліборобів-власників гетьманом України П. Скоропадського.

Сьогодні вже не підлягає сумніву, що Центральна Рада має великі заслуги перед українським народом. Протягом свого нетривалого (трохи більше року) існування, долаючи величезні труднощі, вона пробудила його від рабської покори і пасивності, підняла на національно-визвольну боротьбу за відродження своєї давно втраченої державності, створила суверенну Українську Народну Республіку. Саме при ній було закладено основи майбутнього політичного, суспільного і економічного ладу вільної і незалежної України, що ґрунтувався на засадах якнайширшої демократії, свободи, справедливості. Невипадково нинішній процес будівництва незалежної Української держави багато в чому ґрунтується саме на досвіді державотворницької діяльності Центральної Ради.

Лише в останні роки, особливо після проголошення незалежності України, наші дослідники нарешті дістали змогу об'єктивно досліджувати вітчизняну історію, в тому числі й діяльність Центральної Ради. Для відновлення історичної правди зроблено вже немало. Та, на жаль, спостерігається й інше. Замість повного заперечення будь-якого позитивного значення діяльності Центральної Ради, що було характерним для всієї радянської історіографії, сьогодні часто доводиться спостерігати протилежну крайність: надмірно ідеалізується історія Центральної Ради і створена нею УНР, а замість глибокого і всебічного аналізу справжніх причин їх поразки, нерідко все зводиться до українофобства більшовиків, їхньої злої волі й діяльності.

Міф нібито Центральна Рада загинула під ударами «більшовицьких багнетів, надісланих Леніним з Півночі», став невід'ємним атрибутом багатьох усних виступів, публікацій і навіть офіційних документів деяких сучасних українських партій. Зустрічається й більш витончена фальсифікація причин невдачі Центральної Ради. Зокрема, в заяві Української Республіканської партії до 75-ї річниці утворення Центральної Ради від 14 березня 1992 р. зазначається: «Так само, як Центральна Рада боронила права українського народу від більшовицького терору, так само вона вчинила опір і німецьким військам, котрі прийшли в Україну після підписання так званого «Брестського миру», за яким Ленін віддав Україну Німеччині. І тому 28 квітня 1918 року німецькі солдати увірвалися до зали Центральної Ради, вчинили обшук і наказали розійтись»¹.

В дійсності Центральна Рада не чинила німецьким військам опору і не Ленін віддав Україну Німеччині. Німецькі і австро-угорські війська прийшли в Україну як союзники Центральної Ради згідно із заключеним нею ще 27 січня 1918 р. в Бресті мирним договором. Саме з допомогою цих військ вона вигнала більшовиків і відновила свою владу в Україні. Що ж до підписаного більшовиками 5 березня 1918 року Брестського миру, то, по-перше, це трапилось дещо пізніше названих вище подій, а, по-друге, цей мир гарантував УНР від втручання з боку Радянської Росії.

З огляду на важливість та існуючу ще тенденційність у висвітленні досліджуваної проблеми зупинюсь детальніше на справжніх причинах поразки Центральної Ради. Природно, що це питання відразу стало об'єктом пильної уваги як політиків так і істориків. Значний внесок зробили в цьому плані керівники й активні учасники тодішнього українського відродження — М. Грушевський, В. Винниченко, Д. Дорошенко, В. Липинський, І. Мазепа, І. Майстренко, М. Шаповал, О. Шульгин, П. Христюк та інші. Їх справу продовжили наступні покоління істориків. Причому, якщо відкинути ідеологічні міфи й нащарування, то і радянська, і зарубіжна історіографія, незважаючи на істотну відмінність в поглядах і оцінках, майже однастайні в тому, що основною причиною невдачі Центральної Ради була втрата нею довір'я і підтримки з боку тих верств населення України, які її до певного часу підтримували, розчарування трудящих мас її політикою і особливо практичною діяльністю. Спробуємо неупереджено розібратись, чому так сталося, з'ясувати весь комплекс причин, що привели Центральному Раді до фатального кінця.

Піднявшись на гребінь суспільно-політичного життя як поборник національних інтересів українців і домігшись від Тимчасового уряду поступок на шляху до національно-державної автономії України в складі Росії, Центральна Рада завоювала на кінець жовтня 1917 р. значний авторитет. Її опорою на той час були значні маси селянства України, певна частина робітників, вона мала чисельну військову силу. Невипадково, що більшість селян на наступних виборах до Всеросійських і Українських установчих зборів віддала свої голоси українським партіям (головним чином Українській партії соціалістів-революціонерів), фундаторам Центральної Ради.

Щодо чисельності збройних сил Центральної Ради наприкінці 1917 р., то повних достовірних даних, на жаль, немає. За неповними підрахунками (оскільки дані про чисельність українізованих частин в кількох корпусах російської армії невідомі) в діючій армії (у складі 16-ти корпусів) налічувалось щонайменше 180 тисяч солдатів, в тилових гарнізонах — 150 тисяч і в загонах створеного наприкінці року «вільного козацтва» — 60 тисяч. Таким чином, у розпорядженні Центральної Ради, за свідченнями радянських істориків, було майже 400 тисяч чоловік². Ще вагоміші цифри (від 1,5 до 4 мільйонів бійців) називають деякі учасники тих подій, а також окремі зарубіжні автори, орієнтуючись, очевидно, на представництво українських солдатів на III Всеукраїнському військовому з'їзді (листопад 1917 р.) і на загальне число українців в російській армії. Проте, якщо навіть оперувати як найбільш вірогідною цифрою — близько 400 тисяч бійців організованого війська, то й це, безумовно, дуже значна сила.

Але утриматись на досягнутих успіхах Центральна Рада не змогла. Зумовлювалось це цілим рядом як об'єктивних, так і суб'єктивних причин.

Насамперед, слід пам'ятати, що творення української державності відбувалось тоді в надзвичайно складних умовах, викликаних багатовіковим колоніальним становищем України в Російській імперії. Всі дослідники цього питання засвідчують існування величезних внутрішніх труднощів, які змушений був переборювати тоді український визвольний рух: недостатня національна свідомість мас, нечисельність і слабка політична підготовка провідних кадрів, переважання особливо в великих українських містах чужонаціональних елементів. Внаслідок репресивної політики царського уряду та асиміляційної сили імперщини, процес національного становлення України був дуже припізнений, перетворення етнічної маси населення в самостійну націю відбувалося вже в огні самої революції. Раптове падіння царизму, а згодом і Тимчасового уряду, поставили перед українським національно-визвольним рухом завдання, що об'єктивно перевищували його

го спроможність. Всього кілька тисяч національно свідомих українців, що також були не підготовлені до державного життя, активно взяли-ся за справу національного пробудження багатомільйонних мас, які, не маючи достатньої національної свідомості, дуже часто не розуміли необхідності своєї державності і не виявляли належного бажання боротися за неї.

Крім того, будівництво української державності доводилось здійснювати одночасно з вирішенням грандіозних і невідкладних завдань загального соціально-політичного характеру. Довготривала й важка війна довела народні маси до відчаю і вони вимагали найрадикальніших змін в суспільному устрої для негайного усунення страшних тягот і злиднів, передачі великої земельної власності селянам, припинення кровопролитної світової війни. На фоні цих невідкладних соціально-політичних вимог національні завдання в свідомості українських мас нерідко відступали на задній план.

Ще більше ускладнилась обстановка в країні, в тому числі й Україні, після перемоги Жовтневого збройного повстання в Петрограді й приходу до влади більшовицької партії. Різко загострилась класова боротьба, переростаючи місцями в жорстоку й непримиренну громадянську війну. Посилились господарська розруха, бандитизм, загальна анархія. Становище мас ставало дедалі нестерпнішим. Співвідношення політичних сил, що склалося до цього, почало радикально змінюватися, чому сприяли перші декрети Радянської влади — про мир, про землю, Декларація прав народів Росії та інші, які мали великий вплив на робітників, селян і солдатів України. Соціально-політичні гасла при добре поставленій більшовицькій агітації для багатьох виявились сильнішими і привабливішими ніж національні. Значна частина трудящих України пішла за більшовиками. За таких умов Центральна Рада відразу втратила ініціативу й опинилася в хвості революційних подій. Ось як описав цей процес І. Мазепа, колишній прем'єр УНР: «Тепер, з приходом до влади большевиків, з Петербургу й Москви залунали нові, далеко більш радикальні гасла: негайний захват поміщицьких земель («грабуї награбоване») і перехід всієї влади до совітів робітничих, солдатських і селянських депутатів. Малосвідомі народні маси пішли за цими привабливими кличами. Влада Центральної Ради з кожним днем почала тратити ґрунт під ногами. В світлі нових більшовицьких кличів перша українська революційна влада виступала тепер в очах українських мас, як «буржуазна», «контрреволюційна» і «протинародна» влада»³.

Однею з найскладніших проблем, яку так і не вдалося розв'язати Центральній Раді, було знайти правильне співвідношення соціального і національного факторів в революції, вміло їх поєднати в процесі боротьби за утвердження української державності. Невипадково, що навколо неї в її керівництві точилися гострі суперечки. Спектр поглядів при цьому був досить широким — від повного ігнорування соціального фактора на користь національному до певного його перебільшення. Друге переважало в її політиці завжди і врешті-решт було навіть використане проти першого. «І виявилось,— писав у зв'язку з цим В. Винниченко,— що українці не зрозуміли наглядної лекції історії: вони розщепили свою суцільну зброю на дві половини, на соціальну й національну, вибрали останню й почали нею боротися проти соціальної. Через це вони зразу ж одірвалися від своїх працюючих мас і були до шенту розбиті... Кінець Центральної Ради почався не тоді, як вона закликала німців, а як розірвала з своїми масами. Німці ж і гетьманщина були тільки послідовним і неминучим завершенням цього розриву»⁴. В перших двох універсалах Центральна Рада навіть не піднімала соціально-економічних проблем. І лише в 3-му Універсалі, який був проголошений через два тижні після перемоги Жовтневого повстання в Петрограді (по суті під впливом перших дек-

ретів Радянської влади), прагнучи перехопити ініціативу здійснення на Україні революційних перетворень, вона нарешті обнародувала свою соціальну програму. Заявила про відміну права власності на поміщицькі та інші нетрудові землі, встановлення 8-годинного робочого дня і державного контролю над виробництвом та про інші реформи, а також про заходи щодо негайного укладення миру. Було обіцяно забезпечити на Україні свободу слова, друку, віри, зібрань, страйків, недоторканість особи і помешкання тощо.

Та виконати обіцяне Центральна Рада виявилась нездатною. Для цього у її лідерів не вистачило ні політичної мудрості, ні рішучості, ні реальних сил, ні навіть часу. Недавно опубліковані мемуари голови Центральної Ради М. Грушевського переконливо свідчать про загальну слабкість керованого нею руху. Навіть створити діяльний державний апарат у всеукраїнському масштабі (через гостру нестачу кадрів з усіх секторів державного життя) вона так і не спромоглася. Не маючи його, Центральна Рада не могла підтримувати належні зв'язки з губерніями й повітами, особливо з селом, де зосереджувалося найбільше її можливих прибічників. На місцях частіше переважали інші політичні сили, інші течії. Відсутність такої опори державності як адміністративного апарату — одна з головних причин її невдачі.

Неспроможність Центральної Ради яскраво виявилась у її ставленні до вирішення земельного питання. Після всіляких зволікань і обіцянок, під тиском селян в листопаді 1917 р. вона нарешті підготувала проект земельного закону. Передбачена ним норма вільної від конфіскації землі складала понад 40 десятин, що за умов масового безземелля селянства була дуже високою. Це — найуразливіше місце законопроекту (до речі, спершу ця норма передбачалась ще вищою — в 50 десятин). Не дивно, що під час його обговорення, 14 грудня 1917 р., він зазнав гострої критики з боку окремих членів Центральної Ради, особливо представників від селян. «Якщо ми скажемо, — зазначав у своєму виступі селянин Паньків, — що законопроект залишає в одних руках 40 десятин, то нарід не визнає і самої Ради»⁵. Ще категоричніше висловився селянин Гуленко: «Не годиться цей законопроект, і якщо його ухваллять, то не буде життя й нам, і тим, що писали його. 40 десятин! Та як повернуться з фронту наші вояки, то вони своїми багнетами перемиряють 40 десятин»⁶.

Однак, навіть здійснення цього досить поміркованого закону планувалося лише після затвердження майбутніми Установчими зборами. Зрозуміло, що селяни залишились невдоволені ним і хитнулися в бік Радянської влади, пов'язуючи з нею справедливе розв'язання земельного питання. Саме це примусило Центральну Раду розробити й прийняти наприкінці січня 1918 р. новий земельний законопроект, значно радикальніший від попереднього, який скасував приватну власність на землю. Проте було вже пізно. Опинившись в хвості революційних подій, Центральна Рада втратила довір'я бідніших верств селянства. В той же час даний закон, особливо гасло «соціалізації» землі, підбурив проти неї також заможні верстви села, які активно виступали проти її земельної політики і підтримали в зв'язку з цим гетьманський переворот.

Розчарування мас викликала й зовнішня політика Центральної Ради. Орієнтуючись спочатку на країни Антанти, вона всіляко відволікала справу укладення миру, довго не наважувалась на припинення війни з центральними державами. Навіть наприкінці грудня 1917 р., коли антивоєнні настрої набули крайньої форми — солдати нерідко кидали позиції і втікали додому, — генеральний секретар закордонних справ О. Шульгин виступав проти сепаратного миру. «Більшовики, — підкреслював він, — хочать замирити сепаратно, а ми на це не згодні, ми не допустимо, щоб німці та австрійці перекидали свої полки на англійців, французів та інших. Ми стоїмо за загальний мир»⁷. Подібна

точка зору означала, по суті, підтримку імперіалістичної війни і заперечення політики миру. Зважившись нарешті під тиском обставин на укладення сепаратного мирного договору з Німеччиною та її союзниками, Центральна Рада змушена була підписати його в найбільш несприятливий для себе час, коли майже вся Україна була вже захоплена більшовиками. Це й примусило її вдатися до вкрай непопулярного кроку — запросити війська нових союзників в Україну з метою повернення своєї влади. І хоча майже немає сумнівів в тому, що останні так чи інакше захопили б Україну (оскільки дуже терпіли від нестачі продовольства, взяти яке, окрім України, було просто ніде), незаперечним залишається факт, що український народ опинився під п'ятою окупантів саме з вини Центральної Ради.

Зволікання з вирішенням справи миру, блок, спочатку з англо-французькими, а згодом німецькими імперіалістами, ігнорування національних соціально-економічних потреб широких мас відштовхнули від Центральної Ради ту частину трудящих, яка її раніше підтримувала. Особливо фатальні наслідки мав для неї відхід солдатських мас, оскільки він відбувався саме в момент вирішальних боїв з більшовицькими військами. Так, збори солдатів куреня імені Тараса Шевченка, який перебував у районі Конотопа, в першій половині січня 1918 р. схвалили резолюцію, що «курінь не піде боротись озброєною силою проти домагання трудового селянства і робітництва як Великоросійського так і Українського»⁸. Подібні настрої панували і в інших підрозділах Центральної Ради. Ось чому, доповідаючи на засіданні Генерального Секретаріату про становище в тилу і на фронті, генеральний секретар військових справ М. Порш ще 26 грудня 1917 р. змушений був визнати, що армія з кожним днем розвалюється, а військові частини зменшуються. А через три дні, 29 грудня на новому засіданні Генерального Секретаріату він зробив уже майже безнадійну доповідь з цього ж питання: «Настрій залоги в Києві, — зазначалось в ній, — різний: одні частини займають нейтральну позицію, інші ворожу, приміром, полки Тараса Шевченка, Дорошенка. Деякі частини, на які можна було б опертися, як «Курінь смерті», Полуботківський полк, Богданівський, дуже втомилися і до активної роботи тепер мало придатні. Найбільш певний робітничий полк вільного козацтва, який тепер несе охорону порядку в Києві»⁹.

Отже, як бачимо, навіть в столиці на боці Центральної Ради залишилась тільки одна боездатна частина. І це в Києві, де вона завжди тримала свої найбільші і найкращі сили! Ті війська, які ще на початку грудня активно підтримували український уряд, роззброювали за його наказами робітничі і солдатські відділи, що йшли за більшовиками, наприкінці місяця переходили на бік останніх або ж залишалися нейтральними. «Військові українські частини, зібрані в Києві, — писав М. Грушевський, — були деморалізовані дорешти більшовицькою агітацією, висловлювались проти Центральної Ради, або проти «братовбивчої війни» з більшовиками, домагалися переговорів з ними, а себе тим часом проголошували нейтральними»¹⁰.

В результаті цього сили Центральної Ради швидко танули, а більшовиків, Радянської влади на Україні — постійно зростали. На початку 1918 р. тут діяли сотні більшовицьких організацій, Рад, профспілок, інших масових організацій трудящих, які йшли за більшовиками. Ще до початку бойових дій між радянськими військами і Центральної Ради в багатьох містах і районах було повалено її владу. Все це свідчило про міцне власне коріння Радянської влади на українському ґрунті. Її підтримала велика частина робітничого класу, значні маси селянства, що в кінцевому підсумку й визначило результат революційної боротьби на її користь.

Один з відомих українських діячів того часу М. Шаповал пізніше писав: «Опріч того — хіба всі українці за Україну стояли? Ні, ще

були мільйони несвідомого люду по містах і селах, який ревів за Москву, за Росію, вважали себе за руських, а українство слідом за московською пропагандою вважали за «німецьку вигадку»¹¹. Як бачимо, дуже гірка, зате справедлива оцінка реального стану справ.

Характерно, що вона майже тотожна з висновками діячів діаметрально протилежного табору. Як відомо, вождь більшовицької партії В. Ленін із зрозумілих причин особливо **пильно** стежив в ті дні за обстановкою в країні, глибоко її аналізував «Останні події на Україні (почасти також у Фінляндії і в Білорусії, як і на Кавказі),— писав він в середині грудня 1917 р.,— свідчать так само про нове угруповання класових сил, що відбувається в процесі боротьби між буржуазним націоналізмом Української ради, Фінляндського сейму і т. п., з одного боку, і Радянською владою, пролетарсько-селянською революцією кожної з цих національних республік, з другого»¹². Через кілька тижнів, 13 січня 1918 р., Ленін із задоволенням зазначав, що Центральна Рада «доживає свої останні дні», тому що втратила довіру¹³.

Отже, немає нічого дивного в тому, що більшість українізованих полків в судний для Центральної Ради час проявила повну байдужість до її долі, а деякі навіть допомагали більшовикам. Термінові ж заходи українського уряду щодо створення нових збройних сил були майже безрезультатними. В момент здачі більшовикам Києва на боці Центральної Ради з колись численного війська залишилось менше трьох тисяч бійців.

Безперечно, що величезну роль в поваленні української влади і тимчасовій перемозі в Україні влади Рад відіграли тоді надіслані лєнінським Раднаркомом війська з Радянської Росії. Однак досі мало хто знає, якими вони в дійсності були і що собою являли*. Сумнозвісний своєю жорстокістю М. Муравйов, командуючий наступаючими в січні 1918 р. на Київ радянськими військами, мав в своєму розпорядженні не більше 8 тисяч бійців. Більшовиків серед них було небагато, а були і ліві есери, і анархісти, і представники інших партій. Сам командуючий, як відомо, був лівим есером. Переважна ж маса бійців — безпартійною. Якщо говорити про національний склад названих військ, то слід зазначити, що поряд з московськими і петроградськими червоногвардійцями, бійцями з інших міст Росії, яких була переважна більшість, до них увійшли полк українського Червоного козацтва (під командуванням В. Примакова), загін червоногвардійців з Донбасу (на чолі з Д. Жлобою), червоногвардійці Харкова, Кременчука та інших міст України. Цікаву характеристику цих сил і тодішнього становища Центральної Ради дав більшовик В. Затонський. «Наші сили,— писав він в своїх спогадах,— були нікчемні. Червоногвардійські загони, складені в більшості з фронтовиків-солдатів, швидко розкладалися, безладдя було неймовірне. Якби село українське не зневірилось в Центральній Раді, то ці сили нічого не вдіяли б. Ми були дужі безсиллям Центральної Ради. Щодо робітництва, то воно ту Раду зненавиділо»¹⁴.

Щодо загальної кількості військ, направлених тоді з Росії в Україну, то всього в грудні—січні сюди прибуло трохи більше як 32 тисячі червоногвардійців, матросів і солдатів. До речі, серед них були й українці. До того ж дві третини цих сил воювали не проти Центральної Ради, а білогвардійської армії Каледіна в Донбасі. З військами самої Ради по всій Україні билося менше 12 тисяч бійців. Вважати, що їх участь мала вирішальний вплив на загальний розвиток подій на Україні, мабуть, не слід. Просте співвідношення даних про чисельність військ, надісланих з Радянської Росії, і місцевої Червоної гвардії (а на лютий 1918 р. на Україні було понад 120 тисяч червоногвардійців і червоноармійців) свідчить про те, що більшовики та інші ліворадикальні сили в Україні отримали тоді велику допомогу з Росії, однак їхні власні збройні сили були значно більшими.

То чи правомірні безапеляційні твердження про встановлення Радянської влади в Україні чужими «багнетами»? Мабуть, що ні. Невипадково навіть один із фундаторів і керівників Центральної Ради В. Винниченко з цього приводу писав: «Муравйов вихвалявся, що їй (тобто, Радянську владу) було принесено з Півночі на «вістрях штиків» на Україну. Хвалькувата поверхова неправда. Без українських мас ніякі північні штики ніякої влади не мали би. Але що українська влада повернулася на тяжких німецьких гарматах, то тут, хоч ніхто тим не хвалявся, була гірка правда»¹⁵. Навряд чи потрібні ще якісь коментарі до такого відвертого признання. Хіба що варто просто нагадати, що в момент остаточного падіння Центральної Ради більшовицьких багнетів на Україні вже не було, а багнети ті були німецькі та австро-угорські.

Характерно, що об'єктивні зарубіжні дослідники теж дотримуються подібної думки. Зокрема, відомий вчений української діаспори І. Лисяк-Рудницький, торкаючись цього питання, підкреслив: «Друга легенда, що її треба здати до архіву, це казка про «безчисленні полчища» ворогів, що під їх ударами буцімто завалилася українська державність. У дійсності інтервенційні московські армії під час першої та другої навали (зими 1917—1918 та 1918—1919) були відносно малі. Кремль до літа 1919 року не диспонував великою регулярною армією. Советська експансія здібна була поширюватися тільки на ті країни, що їхне власне безголів'я робило з них легку здобич. Якщо могли зберегти незалежність Фінляндія та мініатюрні балтицькі республіки, розташовані перед воротами Петрограду, то чи ж повинна була встояти кілька-десятимільйонна Україна з її велетенськими ресурсами? Також міжнародна кон'юнктура української справи була впродовж двох років революції сприятлива. Отже, причини невдачі треба шукати насамперед у внутрішньому стані самого громадянства України»¹⁶. Оскільки ця легенда до архіву ще й досі «не здана», то довелося приділити цьому питанню значну «увагу».

Підсумовуючи приведені вище думки і матеріали, зішлемося на висновки з цього приводу ще одного учасника української революції, а згодом відомого її історика — П. Христюка. Аналізуючи причини невдачі Центральної Ради в війні з більшовиками, три з них він виділив як головніші: «1) запізнення Центральної Ради з переведенням важливіх соціально-економічних реформ; 2) недооцінення ваги рад робітничих, селянських і солдатських депутатів в революційній боротьбі і пов'язане з цим переоцінення ваги органів, побудованих на демократичних основах і 3) незадовольняюча організація апаратів державної влади, головне адміністративних, як в центрі, так і на місцях, і відсутність армії»¹⁷. Оскільки більшості з них ми вже торкалися, то зупинимось нижче на інших, не менш важливих причинах.

Доля української державності значною мірою залежала від ставлення до неї робітничого класу. А воно здебільшого було негативним. Національно свідомого пролетаріату на Україні майже не було. Внаслідок важких історичних умов робітництво в переважній своїй більшості було зденационалізоване і зрусифіковане. Серед нього частіше переважали інші впливи, нерідко — більшовицькі. Про це свідчать, зокрема, робітничі повстання проти Центральної Ради, організовані ними наприкінці 1917 — початку 1918 рр. в Катеринославі, Каменському, Олександрівську, Кривому Розі, Одесі, Києві та інших містах. Особливо великим і запеклим було київське повстання, центром якого став завод «Арсенал». Робітничі повстання завдали українській владі серйозного удару, значно підірвали її політичні позиції, ослабили військові сили. В окремих містах повстанцям вдалося ще до підходу радянських військ повалити місцеву адміністрацію і встановити владу Рад.

Негативну роль відіграло також те, що в цілому міста України — ті основні осередки економіки, політики, науки, культури і пропаганди були опановані в основному чужонаціональними елементами. В них переважали і правила не українці. А хто володів містами, той володів країною. Більшість міського населення (про робітників уже говорилось), в тому числі найбільш заможна, освічена, культурна, озброєна різними фаховими знаннями, поставилась до визвольних змагань українського народу байдуже або ж вороже, підтримуючи противників української державності. Центральна Рада, за деякими винятками, не мала належної допомоги з боку міського населення. Всі великі й середні міста в Україні, майже всі адміністративні осередки в них, були в руках росіян та євреїв. Так, наприклад, у Катеринославській міській Думі з 113 гласних було всього 9 українців¹⁸. Подібне співвідношення спостерігалось і в інших великих містах. Невипадково, будь-які спроби українізації викликали серед зрусифікованого міського населення великий опір. Ще більш вороже сприйняли вони проголошення Центральною Радою самостійності УНР.

Держава, як відомо, тримається не лише силою закону, війська, талантом своїх провідників (всього цього, до речі, дуже не вистачало в той час), але й, насамперед, підтримкою значних верств суспільства. Тобто, передумовою створення державності має бути панування в суспільстві більш-менш тривалої національної єдності, згоди переважної частини населення в справі розбудови держави. А її тоді не було. Створена Центральною Радою УНР, на жаль, не стала дійсно єдиною всенациональною державною організацією, що об'єднувала і представляла всі верстви і кола українців. Значна їх частина не тільки не була охоплена нею, але й з різних причин опинилася у ворожих їй таборах. Принаймні три великі сили або течії українства діяли в той час і, як правило, діаметрально протилежно, ослабляючи і себе і національну справу в цілому.

Перша, мабуть, найбільш чисельна й впливова (особливо на початку визвольних змагань), — національно-демократична, очолювана основними українськими соціалістичними партіями, що мали вирішальний вплив в Центральній Раді. Вона об'єднувала національно-свідомі верстви інтелігенції, робітників, селян і солдатів, що орієнтувалися на Центральну Раду, її демократичні інститути і всіляко підтримувала національну державність у формі УНР.

Значна частина політично активних і національно-свідомих українців прийняла платформу Радянської влади, виступала проти Центральної Ради і всіляко підтримували створену з допомогою Радянської Росії Українську Республіку Рад. Серед них були ліві українські соціал-демократи, ліві соціалісти-революціонери, а також окремі члени більшовицької партії. Таким чином, це не було явищем тільки агентурного порядку, а ідейно-політична течія в українському громадянстві.

Ще одна частина українців дотримувалась право-консервативних поглядів, була незадоволена радикальною (на їх погляд) соціальною політикою і слабкою національно-державницькою діяльністю соціалістичних партій, що домінували в Центральній Раді. Вона теж намагалась усунути її від влади. З приходом в Україну німецьких і австро-угорських військ, ці сили помітно активізували свою боротьбу проти Центральної Ради і підтримали згодом гетьманщину.

Дуже влучно висловився з цього приводу В. Липинський в своїх знаменитих «Листах до братів-хліборобів»: «Трьох синів рідних має сьогодні наша мати — спільна наша людська громада — Україна: хлібороба-гетьманця, неомонархіста, більш або менш соціалістичного інтелігента — демократа й республіканця, і пролетаря-більшовика та інтернаціоналіста. Мати наша тяжко хвора. Всі сини її поріженні, кво-

лі, слабосилі, й сильної, об'єднуючої їх всіх національної ідеї вони досі для громади своєї сотворити були не в силі»¹⁹.

Як засвідчує історичний досвід, відсутність національної єдності серед українців, внутрішні суперечки, розбрат й спричинили в цілому невдачу створеної Центральною Радою державності. Адже саме ними, як відомо, вміло скористувалися зовнішні сили (спочатку Радянська Росія, пізніше Німеччина), щоб покінчити з нею.

Негативну роль відіграла також велика економічна залежність України від російського ринку. Спроба негайно покінчити з нею призвела до тяжких наслідків. «Раптовість розриву з метрополією,— підкреслював О. Шульгин,— позбавила її (тобто, Україну—І. Г.) змоги планомірно творити свою державність. Наслідком тої раптовості є і надзвичайний хаос нашого життя, і та невимовна трагедія, яку пережили ми в січні і лютому... Дійсно, злука України з Москвою зв'язала її тисячами ниток. Ми завжди розуміли, що цей зв'язок є штучний, але він все ж існував, і без катастрофи розірвати його було неможливо. В результаті Україна опинилася і без грошей, і без законів в кігтях тої анархії, яка була утворена і царським урядом, і військовою, і розмахом поглибленої революції»²⁰.

Таким чином, суспільно-політичне, військове і економічне становище на Україні було тоді таке складне, умови державного будівництва настільки важкі, що невдачі того періоду навряд чи можна пояснити здебільшого неправильною політикою і помилками Центральної Ради та її урядів.

Не можна не торкнутись окремо й питання про значення пропаганди й агітації в той час. Коли майже все населення було збите з пантелику, дезорієнтоване швидкими кардинальними змінами політичної обстановки і не знало, за ким йому йти, роль її була просто неоцінима. Добрий агітатор нерідко був вартий сотень озброєних бійців, оскільки міг повернути на свій бік війська супротивника і тим вирішити долю важливих боїв. В той час як більшовики не шкодували ні сил, ні коштів для ведення агітаційної роботи серед робітників, селян і солдатів, в тому числі й українізованих частин, Центральна Рада явно недооцінила цю важливу ділянку роботи. Як писав О. Саліковський, боротьби з більшовицькою агітацією не велось, Центральна Рада не потурбувалась навіть про те, щоб видавати дешеву безпартійну щоденну газету для селян. Замість такої газети випадково розсилалась партійна література, нерідко така, що лише сприяла зростанню більшовизму²¹.

Загальна кволість українських національних сил проявилась не лише в низах, а й в проводі української революції. Переважна більшість якого була надто молодю (середній вік міністрів та інших керівників складав 25—30 років). Звідси й брак досвіду, студентський романтизм, перевага темпераменту та сентиментів над розумною волею. Опинившись в неймовірно складній обстановці, багато з них просто розгубились і зневірились в тому, що можна було щось конструктивне вдіяти. Відомий історик і політичний діяч В. Дорошенко свідчив про це так: «Але в той час, як большевики виявляли колосальну напруженість енергії, активність, захоплення й завзяття,— на українському боці ясно виявлялася депресія, упадок духу і зневіра,— починаючи з самого уряду, з Генерального Секретаріату, крім, може, двох-трьох осіб. Реально здійснити свою владу уряду не удавалось. Він навіть у самім Києві не мав фактичної влади»²².

Тим, хто й сьогодні схильний бачити причини невдачі Центральної Ради лише у зовнішніх факторах, очевидно, варто прислухатись до голосу такого авторитетного історика й політолога як В. Липинський. Узагальнюючи свої болісні роздуми з цього приводу, він писав: «Побили себе ми самі. Ідеї, віри, легенди про одну єдину, всіх українців об'єднуючу, вільну й незалежну Україну провідники нації не

сотворили, за таку ідею не боролись, і тому, розуміється, така Україна здійснитись, прибрати реальні живі форми не змогла»²³. Логіку поразки української державності того часу В. Липинський вбачав також в тому, що боротьба за неї проводилася людьми, які в державну незалежність України не тільки перед тим ніколи не вірили, але навіть до самої ідеї державної незалежності ставились вороже. «Під гаслом осміщування самостійництва, як «буржуазного балакунства»,— підкреслював він,— пройшов увесь період ідейної підготовки до національної революції в кінці XIX і початку XX століття. Під гаслом якнайгострішого поборювання самостійників як контрреволюціонерів і ворогів народа, пройшов увесь перший найбільше горячий, найбільш творчий період діяльності Центральної Ради»²⁴.

Аналізуючи причини невдачі Центральної Ради, необхідно також зазначити, що правляча українська демократія переживала тоді глибоку внутрішню кризу. Деморалізація і розклад охопили навіть основні українські партії, які домінували в Центральній Раді — соціал-демократів та есерів. Причому, це характерно не лише для партійних верхів, а й низів.

Насамперед, дуже загострилась боротьба між різними партійними фракціями в самій Центральній Раді та її урядах. На жаль, її пік збігся, як правило, з найкритичнішими для української держави періодами. Зокрема, саме в момент вирішальних боїв між українським військом і більшовиками за Київ в середині січня 1918 р. соціал-демократичний кабінет В. Винниченка змушений був піти у відставку, уступивши місце есерівському під керівництвом В. Голубовича. Різке загострення суперечностей між соціал-демократами, соціалістами-революціонерами і соціалістами-федералістами передувало також моменту розгону Центральної Ради німцями.

Посилилась не лише міжпартійна, а й внутріпартійна боротьба в провідних українських партіях. Більше того, доходило іноді й до розколу. Так, ще в грудні 1917 р. від УСДРП по суті відкололись ліві українські соціал-демократи на чолі з П. Буценко, М. Врублевським, М. Медведєвим, В. Нероновичем та іншими. Вони вступили в контакт з більшовиками, брали участь в роботі I Всеукраїнського з'їзду Рад, що проходив під їх егідою в Харкові, в боротьбі за повалення Центральної Ради і встановлення на Україні Радянської влади. В своїй декларації, опублікованій 20(7) лютого 1918 р. в періодичній пресі, ліві соціал-демократи різко засудили політику керівників УСДРП, заявили, що не можуть ні хвилини залишатися в такій партії, заснують окрему УСДРП (лівих) і делегують своїх представників для активної роботи в усіх органах Радянської влади на Україні²⁵. Пізніше, на I з'їзді КП(б)У (5—12 липня 1918 р. в Москві) вони були прийняті в більшовицьку партію.

Ще глибша криза охопила найвпливовішу і найчисельнішу партію України того періоду — УПСР, в керівництві якої утворилися дві непримиренних течії (ліва і права), що вели між собою гостру боротьбу не лише за провід над партією, а й сформування уряду. Група українських лівих есерів на чолі з членами Центральної Ради М. Полозом, О. Шумським, П. Любченком, В. Єлланським та іншими домагалася відставки уряду соціал-демократа В. Винниченка, утворення лівоесерівського уряду і негайного замирення з Радянською Росією. Вона вступила через російських лівих есерів в переговори з більшовицьким Раднаркомом про припинення війни і навіть схилялася до здійснення державного перевороту з метою повалення Центральної Ради і оголошення Радянської влади на Україні.

Однак, про це стало відомо властям і ввечері 16 січня 1918 р. (до речі, саме в день початку більшовицького повстання проти Центральної Ради в Києві) майже вся ліва група керівних діячів УПСР була заарештована і посаджена до в'язниці. Арешт здійснив комендант Киє-

ва соціал-демократ Ковенко, який з відділом «вільного козацтва» з'явився в приміщенні Центральної Ради в той час, коли відбувалась нарада парламентської фракції УПСР. Не пред'явивши ні ордеру на арешт, ні обвинувачень, він оголосив про арешт сімох членів УПСР і двох соціал-демократів (Є. Касьяненко і В. Нероновича). Оскільки останніх в залі не було, то заарештували лише есерів — П. Сіверо-Одоевського, С. Бачинського, О. Шумського, М. Полоза, Г. Михайличенка, Г. Ткаля та А. Овчаренка — згідно задалегідь складеного списку, а також О. Зарудного, А. Приходька і А. Полонського, які приєдналися до них з солідарності²⁶. Не зайве підкреслити при цьому, що дев'ять (з десяти) заарештованих були членами ЦК УПСР (два з них — члени президії ЦК УПСР), а О. Зарудний, крім того, був ще й міністром земельних справ УНР.

Саме 16 січня, тобто в той же день, Центральна Рада повинна була на своєму вечірньому засіданні поставити на затвердження склад уряду лівої орієнтації. Зрозуміло, що описана вище подія перешкодила цьому. Не виключено й те, що вона була спровокована правими силами в уряді і Центральній Раді. Заарештованим загрожував розстріл, однак згодом їх було випущено з в'язниці через відсутність доказів інкримінованого їм злочину.

Внутрішня криза української демократії була така велика, що ідея державного перевороту на користь лівих, прорадянських течій жила навіть в самому Генеральному Секретаріаті (уряді В. Винниченка). Бачучи безнадійність і шкідливість дальшої боротьби між Центральною Радою і РНК Росії, він сам запропонував на одному із засідань уряду, щоб ті його члени, які останнім часом показали себе «лівими» (як, наприклад, М. Порш), повинні були виступити проти другої його частини, заарештувати голову Генерального Секретаріату, ще деяких його членів, взяти владу в свої руки, оголосити владу Рад, перевибори Центральної Ради й негайно вступити в мирні переговори з Раднаркомом Росії²⁷. Завдяки цьому, на його думку, влада залишилась би в національних руках, припинилась би війна з Росією й історія революції на Україні пішла б зовсім іншими, не такими важкими й шкідливими для самої національної справи шляхами. Однак, цей план було відкинуто. Утопічність його була очевидною.

Закликавши німців, Центральна Рада ще більше дискредитувала українську державність. Німецька та австро-угорська окупація, заведені нею жорстокі порядки закономірно були сприйняті трудящими масами як прямий наслідок її діяльності. Політика Центральної Ради викликала розчарування майже в усіх верствах населення України, її соціальна база звузилась до мінімуму. Незаможне селянство, так і не отримавши від української влади очікуваної землі, відвернулось від неї. У поміщиків і заможних селян націоналізація їх володінь, якою продовжувала погрожувати Центральна Рада, викликала справжню лютю. Робітничий клас у переважній своїй більшості вже давно ненавидів її. Промислова буржуазія була зла на неї за перешкоди, які все ж таки ставились їй у безоглядній експлуатації робітників. Неукраїнці різко засуджували Центральну Раду за розрив зв'язків України з Росією, а також здійснювані нею спроби українізації державного життя. Всі разом проклинали її за введення в країну німецьких та австро-угорських окупантів. Щодо останніх, то вони також дедалі більш втрачали терпіння до соціалістичної й демократичної Центральної Ради, яка через свою безсилість не могла забезпечити твердої влади на Україні і успішне виконання величезних поставок хліба, м'яса, інших продуктів і сировини в Німеччину та Австро-Угорщину, згідно з умовами підписаного ними мирного договору.

З приходом німців особливо посилювався рух серед заможного селянства України в оборону власності на землю. З'їзд Української демократично-хліборобської партії, на якому було представлено близько

двох тисяч делегатів (проходив 25 березня 1918 р. в Лубнах), вислав до Центральної Ради депутацію з 200 селян і п'яти членів управи партії. Вони вимагали негайного припинення соціальних експериментів і партійного засилля соціалістів в Центральній Раді, введення до неї представників від хліборобів²⁸. Але вона фактично проігнорувала ці вимоги, чим викликала їх глибоке обурення. Хлібороби-демократи вирішили скликати в Києві наприкінці квітня всеукраїнський селянський з'їзд, щоб остаточно розв'язати питання про ставлення до існуючої влади. Ще непримиреннішу позицію щодо Центральної Ради зайняв «Союз землевласників», що об'єднував проросійські кола поміщиків і заможних селян, лідери якого також схвалили ідею проведення такого з'їзду.

29 квітня 1918 р. в Києві на з'їзді хліборобів-власників, що проходив під егідою «Союзу землевласників», П. Скоропадський був обраний гетьманом України. Майже одночасно з цим німці віроломно розігнали Центральну Раду. Трудящі маси досить спокійно це сприйняли, проявивши повну байдужість до її долі. Ім'я Центральної Ради було настільки дискредитоване, що під час антигетьманського повстання (та й до нього) в українських політичних колах мало хто бажав відновлення її діяльності, перевага була віддана Директорії.

Наведу ще одне свідчення втрати Центральною Радою підтримки з боку трудящих мас. На цей раз йдеться про думку іншої, хоча й нейтральної, та, очевидно, не менш зацікавленої в об'єктивній оцінці сторони. У ґрунтовній доповіді про стан справ на Україні в березні 1918 р., складеній для оперативного відділення німецького Східного фронту**, зазначалось, що «Рада на час підписання мирного договору не мала ні влади, ні прибічників у країні»²⁹. До речі, нагадаю, що писалось це не про ворога, а про свого нового союзника. «Українська самостійність, на яку спирається Рада,— підкреслювалось в доповіді далі,— має в країні надзвичайно слабке коріння. Головним її захисником є невелика група політичних ідеалістів»³⁰. В кінці цього документа містився гіркий, та все ж, мабуть, цілком справедливий висновок: «Рада тримається тільки завдяки німецькій окупації»³¹.

Постає закономірне запитання, чи знали тоді провідники Центральної Ради реальний стан справ, чи розуміли, що ведуть українську державність до неминучої катастрофи? Як свідчать численні документи, не могли не знати. Зокрема, майже щодня з сторінок газети «Нова Рада» лунав сповнений величезної тривоги за долю України голос С. Єфремова. Він буквально бив на сполох, щоб примусити українських лідерів внести відповідні корективи в свою політику, застерегти УНР від остаточного краху.

Наведемо хоча б деякі думки цього авторитетного громадського діяча і видатного вченого з даного приводу, тим більше, що окремі з них актуальні й на нинішньому етапі будівництва нашої державності. Звертаючись до керівників Центральної Ради 16 квітня 1918 р., С. Єфремов писав: «Треба зректись небезпечних економічних експериментів, треба мати сміливість признатись, що земельна політика, яку проводить міністерство, вже збанкрутувала од найменшого дотику життя, треба звернути з пагубного путі й завести хоч який-такий лад по міністерствах та всяких урядових інституціях, щоб люди справді знаходили оборону свого права, або хоч звичайнісіньку уважливість і не тинялися безпорадно та не стирали одвірків по канцеляріях»³². Через кілька днів він радить: «Треба самий метод державного будівництва одмінити, тобто перенести центр ваги з формування центрального правительства на місця, на органи місцевого самоврядування. Треба будувати державу знизу вгору і до того ж просто державу, не висовуючи на перший план її національних завданів, не вливаючи державність у виключно українські форми, використовуючи всі живі сили, без огляду на їхню національну приналежність»³³.

Нарешті, незадовго до розгону Центральної Ради, 27 квітня 1918 р., С. Єфремов дає чітку й точну характеристику подій в країні, стану її керівництва, попереджає про реальну загрозу втрати державності. «На Україні,— зазначав він,— очевидно йдуть тяжкі події, а ми не маємо ні керівництва, ні відповідальності в нашій політичній обороті. І коли справді тепер повториться стара політична комедія, а не почнуться робитися заходи для солідарності, згоди й порозуміння на нашій внутрішній фронті, то треба признати, що ми прийшли і стали на самім краю нашої державності...»³⁴.

На жаль, всі ці та інші подібні застереження залишалися лише голосом волаючого в пустелі. Втративши довір'я і підтримку мас, Центральна Рада була безсила відвернути навислу катастрофу.

Отже, узагальнимо вищесказане. Серед найважливіших причин, що зумовили кінцеву поразку Центральної Ради, можна виділити такі.

Складність політичної і економічної обстановки в Україні, викликана тривалою кровопролитною війною, глибокою соціальною революцією, а також розривом економічних зв'язків з колишньою метрополією. І поряд з цим грандіозні завдання, які потрібно було негайно і в екстремальних умовах вирішувати молодій українській владі.

Загальна слабкість національно-визвольного руху в Україні, неготовність української нації до будівництва власної держави, що були зумовлені жахливими умовами багатовікового соціального і національного гноблення народних мас, колоніальним становищем України в Російській імперії.

Відсутність єдиного могутнього національного фронту всіх українських патріотів в боротьбі за державність, непримиренна ворожнеча між різними політичними напрямками українства.

Непоследовність і нерішучість Центральної Ради в різних сферах суспільно-політичної діяльності, постійне відставання від ходу подій, запізнення з проведенням важливих соціально-економічних реформ. Певна переоцінка національного і недооцінка соціального, класового факторів в процесі боротьби за утвердження державності, спроби протиставлення їх між собою.

Гостра нестача кадрів з усіх ланок державного життя, слабкість створених апаратів державної влади в центрі і особливо на місцях. Відсутність по суті такої важливої опори державності, як надійні збройні сили.

Агресія більшовицької Радянської Росії проти Центральної Ради і створеної нею УНР. Велика ідейна, матеріальна і військова допомога місцевим більшовикам і Народному Секретаріату (радянському уряду) України з боку ленінських ЦК РКП(б) і Раднаркому Росії.

Наявність в Україні значних проімперських настроєних сил, які прагнули відновити «єдину і неділиму» Російську імперію, не мислили навіть Росію без України, і тому дуже вороже поставились до української державності.

Антиукраїнські, як правило, проросійські настрої переважної більшості населення міст України, особливо великих, що створювало сприятливі умови для організації більшовиками та іншими ліворадикальними партіями диверсій і збройних повстань.

Несприятливі міжнародні умови для утвердження Української державності (світова війна, гострі суперечності між провідними державами світу за сфери впливу, недооцінка ними значення українського питання в контексті міжнародного розвитку, тощо). Ставка Центральної Ради на союз з Німеччиною та її союзниками, війська якої згодом її ж розігнали.

Деморалізація і розклад серед основних партій, які керували Центральною Радою (українських соціал-демократів і есерів), гострі міжпартійні і внутріпартійні суперечності в них, а також серед про-

відних українських політичних діячів про те, яку політику потрібно проводити.

Названі нами причини, безумовно, не вичерпують всієї проблеми. Та й послідовність їх можна змінювати залежно від конкретних підходів і оцінок тодішньої ситуації в Україні в кожному окремому випадку. Зазначу лише, що поразка Центральної Ради була зовсім невігядковою. З огляду на вказані вище причини, вона швидше носила закономірний характер. Лише надзвичайно сприятливий збіг багатьох внутрішніх і зовнішніх обставин міг забезпечити тоді перемогу української державності. На жаль, цього не трапилось. Поразка не заперече історичних заслуг Центральної Ради перед українським народом.

¹ Самостійна Україна.— 1992.— № 14(35).— березень.

² Варгатюк П., Солдатенко В., Шмортуг П. В огні трьох революцій.— К., 1986.— С. 492.

³ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917—1921.— Т. 1, Центральна Рада — Гетьманщина — Директорія.— Прага, 1942.— С. 13.

⁴ Винниченко В. Відродження нації. Ч. II.— Київ — Відень, 1920.— С. 328.

⁵ Літопис революції.—1926.— № 1.— С. 72.

⁶ Там же.

⁷ Літопис революції.—1926.— № 1.— С. 72.

⁸ Вістник Української Народної Республіки.—1918.—11 січня.

⁹ Літопис революції.—1926.— № 1.— С. 71.

¹⁰ Грушевський М. Новий період історії України // Літературна Україна.— 1991.—12 вересня.

¹¹ Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма.— Прага, 1928.— С. 107.

¹² Ленін В. Повне збір. тв. Т. 35.— С. 158.

¹³ Там же.— С. 285.

* Навіть в науковій літературі часто можна зустріти надто суперечливі дані про чисельність і склад цих військ.

¹⁴ Затонський В. З спогадів про українську революцію // Літопис революції.—1929.— № 5—6.— С. 115.

¹⁵ Винниченко В. Відродження нації. Ч. II.— Київ — Відень, 1920.— С. 299.

¹⁶ Лисяк-Рудницький Іван. Між історією і політикою.— Мюнхен, 1973.— С. 215.

¹⁷ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917—1920 рр.— Т. II.— Прага, 1922.— С. 132—133.

¹⁸ Див.: «Вільна Україна».— Львів — Київ, 1921.— № 1—2.— С. 23.

¹⁹ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму.— Відень, 1926.— С. 62.

²⁰ Шульгін О. Політика (Державне будівництво і міжнародні справи).— Київ, 1918.— С. 14.

²¹ Див.: Столичний голос.—1919.—31 січня.

²² Дорошенко Д. Історія України. 1917—1923.— Т. I. Доба Центральної Ради.— Ужгород, 1932.— С. 257.

²³ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму.— Відень, 1926.— С. 16.

²⁴ Там же.

²⁵ Див.: Вестник Украинской Народной Республики.—1918.— № 26—20(7) лютого.

²⁶ Див.: Народна воля — Київ, 1918—17(29) січня; Зарудний Богдан Олександр. Ілюстрований збірник (упорядкували С. Зарудний і Г. Михайличенко).— Харків, 1919.— С. 311—314.

²⁷ Див.: Винниченко В. Відродження нації. Ч. II.— Київ — Відень, 1920.— С. 221—222.

²⁸ Див. Шемет С. До історії Української Демократично-хліборобської партії // Хліборобська Україна. Збірник I.— Відень, 1920.— С. 68—69.

* Автор доповіді був відомий німецький публіцист Колін Росс. З осені 1917 р. він служив у військовому відділі міністерства закордонних справ Німеччини, в обов'язок якого входило постачання іноземної преси даними про хід воєнних операцій. Під час захоплення німцями України Колін Росс був при передових німецьких військових загонах, з якими й вступив до Києва.

²⁹ Архив русской революции. Т. I.— Берлин, 1921.— С. 288.

³⁰ Там же.— С. 289.

³¹ Там же.— С. 294.

³² Нова Рада.—1918.—16(3) квітня.

³³ Там же.—20(7) квітня.

³⁴ Нова Рада.—1918.—27(19) квітня.